

Unutulmuş Bir Bilim Yazarı: Ali Nusret Bey

Remzi DEMİR*
Vural BAŞARAN**

Makale Geliş / Recieved: 24.04.2022
Makale Kabul / Accepted: 30.06.2022

Öz

XVI. yüzyılda bilim tarihinde önemli gelişmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Sonraki asırlarda da bilimdeki ilerleme hız kesmeden devam etmiştir. Bilimin değeri anlaşıldıkça, bilimsel bilginin topluma doğru bir biçimde aktarılması problemi gündeme gelmiştir. Bunun için ilk adım 1834'te Somerville tarafından atılmıştır. Daha sonra yeni kitle iletişim aygutlarının ortaya çıkmasıyla popüler bilim yazıcılığı daha fazla ilgi görmeye başlamıştır. Ülkemizde de 1860'larda bilimi popüler hâle getirme, son bilimsel gelişmeleri topluma tanıtma çabaları görülmeye başlanmıştır. Edebi çalışmaları ile bilinen Ali Nusret Bey bilimin popülerleşmesi için çaba gösteren yazarlarımızdan olmasına karşın bilim üzerine metinleri hemen hiç ele alınmamıştır. Bu çalışmamızda onun Maarif dergisinde yayımladığı "İlm-i Hikmetin Menşe'i" adlı metin irdelenmiştir. Ali Nusret Bey'in hayatı ve popüler bilim yazınına olan katkısı ile yine onun fizik tarihine bakışı, söz konusu bu yazısı üzerinden değerlendirilmiştir. Bunun için öncelikle popüler bilim yazıcılığının tarihi ve Türkiye'deki ilk örneklerine değinilmiş, daha sonra Ali Nusret Bey'in hayat hikâyesi kısaca verilmiştir. Devamında ise fiziğin kökeni üzerine düşünceleri sunulmuş, verdiği klasik tasnif değerlendirilmiştir. Böylece yazarın bu çalışmasında hem bir popüler bilim metni sunduğu hem de kısa bir fizik tarihi makalesi yazdığı gösterilmiştir. Makalemiz "İlm-i Hikmetin Menşe-i" adlı metnin Latin harflerine aktarılmasıyla tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ali Nusret Bey, Popüler Bilim Yazıcılığı, Fiziğin Kökeni, Fizik Tarihi.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, rdemir@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5741-7099.

** Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, vbasaran@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2721-5234.

Künye: DEMİR, Remzi & BAŞARAN, Vural (2022). Unutulmuş Bir Bilim Yazarı: Ali Nusret Bey, *Dört Öge*, 21, 39-52. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

A Forgotten Science Writer: Ali Nusret

Abstract

In the 16th century, important developments in the history of science have begun to emerge. Progress in science has continued unabated in the following centuries. As the value of science is realized, the problem of transferring scientific knowledge to the society in a correct way has become an important issue. The first step for this was taken by Somerville in 1834. Later, with the emergence of new mass communication devices, popular science writing began to attract more attention. In Türkiye, efforts to popularize science and introduce the most recent scientific findings to society began in the 1860s. Although Ali Nusret, known for his literary works, is one of Turkish writers who strive for the popularization of science, his texts on science have almost never been discussed. In this study the text “İlm-i Hikmetin Menşe-i” which he published in the journal Maarif, has been analyzed. Through this article, Ali Nusret’s life, literary accomplishments, perspective on the development of physics, and contributions to popular science are all assessed. For this, the history of popular science writing and some of its earliest examples in Türkiye are firstly mentioned, and then a brief account of Ali Nusret’s life is given. And then, his thoughts on the origin of physics were presented and his classical classification was assessed. Thus, it has been shown that the author both presented a popular science text and wrote a short history of physics article in this work. Our article has been completed with the Latin transcription of the text “İlm-i Hikmetin Menşe-i”.

Keywords: Ali Nusret, Popular Science Writing, Root of Physics, History of Physics

1. Giriş

Bilimi popüler hâle getirmek yahut popüler bilim yazıcılığı bundan iki yüz sene evvel hemen hemen kimsenin elini atmadığı bir konuydu. 1830 yılında astronom John Herschel, doğa filozofu William Whewell’a bilimin her bir dalında bilinenlerin özetleri ile başarılanların ve nelerin başarılabilceğinin aktarılmasının acil bir ihtiyaç olduğuna dair bir mektup kaleme aldı (Holmes, 2014, s. 432). Herschel’in bu isteği popüler bilim yazınının ilk örneğini veren Mary Somerville tarafından yerine getirildi. 1834’te Somerville tarafından yazılan ve John Murray tarafından basılan *On the Connexion of the Physical Sciences* (Fiziksel Bilimlerin İrtibatı Üzerine)¹ ilk popüler bilim kitabı olma özelliğine sahipti. Yıldızlardan böceklere kadar doğa bilimlerinin o güne değin bilinen gerçeklerini analogiler ve kolay anlatımlarla ortaya koyan gerçek bir şaheserdi (Holmes, 2014, s. 432).

1 William Whewell, bilim insanlarını tanımlamak için önerdiği “scientist” kelimesini ilk olarak Mary Somerville’in *Connexion*’una 1834’te yazdığı bir incelemede kullanmıştır (Ross, 1962, s. 71).

1834 yılında Somerville ile birlikte başlayan bilimsel gelişmeleri popüler bir dille ifade etme çabası yüzyılın ortalarına gelince iyiden iyiye artmıştır. XX. ve XXI. yüzyıllarda ise bu alan alabildiğine genişlemiş, hem bilim insanları hem de bilimin dışından gelen düşünürler bu alanda sayısız eserler vermişlerdir.

Popüler bilim yazarlığının Türkiye'deki serencamı ise henüz yazılmamıştır. Münif Paşa'nın yoğun çabaları ile ortaya çıkan *Mecmû'a-i Fünûn* ilk popüler bilim dergisi olarak görülebilir.² *Mecmû'a-i Fünûn*'undan, Fenmen'in *Fen Dergisi*'ne (Küçük, 2013) oradan da Abdülfeyyaz Tevfik Yergök'ün *Cumhuriyet*'teki (Şahin-Hassan, 2021) yazılarına uzanan süreçte popüler bilim yazınında kayda değer bir mesafe alındığını ve hiç değilse bazı önemli bilimsel gelişmelerin ve teknolojik icatların malumat düzeyinde de olsa Türk okurlara tanıtıldığı bilinmektedir.

Bu uğraşa katkıda bulunan isimlerden birisi de Ali Nusret Bey'dir. Bu küçük çalışmada, Ali Nusret Bey kısaca tanıtılacak ve onun "İlm- Hikmetin Menşe'leri" (Ali Nusret, 1308) adlı makalesinin transliterasyonu verilecektir.

2. Ali Nusret Bey'in Hayatı

Plevne muharebesinde şehit düşen Binbaşı Osman Şahabettin Efendi'nin oğlu ve Cenap Şahabettin'in küçük kardeşi ve Osman Fahri'nin ağabeyi olan Ali Nusret Bey'i (1872-1913), Fuad Köprülü şu sözlerle tanıtmaktadır:

"Ali Nusret'i, gıyâben eski Servet-i Fünûn nüshalarında münteşir hikâyeleri ve mensûr şiirleriyle tanıyordum. Fikret'le Hâlid Ziyâ ve Cenâp'ın riyâset-i maneviyesi altında, edebiyâta yeni bir renk ve hayat vermek için gençliğin en hâr, en pür galeyân hevesleriyle çalışan o nesil efrâdı arasında "Ali Nusret" o kadar mütebâriz, parlak bir sîmâ değildi. Nazif'in, Câhid'in Sîret'in, Fâik Ali'nin, Rauf'un şaşası yanında itiraf etmeli ki Ali Nusret biraz gölgede kalyordu".³

Ali Nusret de Cenap Şahabettin gibi ilköğrenimini Mekteb-i Fevziye'de görmüş, yine ağabeyi gibi topçu okuluna gitmiştir. Askeri bir okulda okumasına rağmen, daha sonra Mühendishâne'ye gitmeyi tercih etmiş bu da onu hem Fransızca gibi Batılı dillerde hem de bilim ve teknoloji konularında donanımlı birisi haline getirmiştir (Top, 2010, s. 3). Onun 1303'te (1887-1888) Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'a gidişini Abdülfeyyaz Tevfik Bey şu şekilde anlatmıştır:

"O benim samimi onbaşı, ben onun sadık birinci neferi olarak tam üç sene birlikte çalıştık, yaşadık. Nihayet, kader onbaşımı

2 Dergi hakkında bilgi için bkz., <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecmua-i-funun>, (Akın, 2014)

3 Akt: (Top, 2010, s. 1)

Mühendishâne-i Askerî'ye, beni Mekteb-i Mülkiye'ye sevk etmiş idi.” (Vahapoğlu, 2010, s. 144).

Ali Nusret 1307'de (1891-92) Mühendishâne'den teğmen olarak çıkmış ve aynı yıl muallim olarak göreve başlamıştır. 1324'te (1908-09) yarbay rütbesiyle maresal yaveri olan Ali Nusret 1324'ten (1908-09) sonra genç bir yaşta askerlikten emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra da 41 yaşında çok genç bir yaşta hayata gözlerini yumana kadar öğretmenliğe devam etmiştir. Vereme yakalandıktan sonra altı ay hasta yatmış sonra da gözlerini ebediyen kapamıştır (Vahapoğlu, 2010, s. 144).

Nezaketi, çalışkanlığı, dakikliği, mütevazılığı ve özellikle dil hassasiyeti ile tanınmış olan Ali Nusret, edebiyatçı ve eğitimci kimliğinin yanı sıra bilimsel ve tarihi konularda da kalem oynatmış bir yazarımızdır (Vahapoğlu, 2010, s. 146).

3. Ali Nusret Bey'in Popüler Bilim Alanındaki Çalışmaları

Ali Nusret Bey'in *Maarif*de yayımladığı makalelerden Fransız Astronomi Derneği ilk başkanı ve kurucularından Camille Flammarion'dan (1842-1925) yaptığı çeviriler dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki 1892'de yayımladığı “Âsumana Atf-ı Nazar”dır. Yine aynı yıl astronomi aletlerine dair “Âlât-ı Rasadiye ve Rasathâneler”i tercüme etmiştir. “Pekin Rasathanesi”, “Rüzgarlar ve Fırtınalar”, “Küre-i Arz ve Seyyârât”, “Arzın Şekli”, “Zirâ'at ile Fünûn”, ve yine Flammarion'dan “Kamer Bir Metrede”, “Pusulânın Tarihi”, “Chicago Sergisinde Sanayi-i Nariye-i Elektrikiye” gibi tercüme ve telif makaleler yayımlamıştır.⁴ Buradan da anlaşılacaktır ki popüler bilim yazınında, muhtelif sahalarda yazılar kaleme almış ve bilimin popülerleşmesinde çaba göstermiştir. Bu metinlerin incelenmesini başka bir çalışmaya bırakarak *Maarif* dergisine ve orada kaleme aldığı metnin incelenmesine geçelim.

4. *Maarif* Dergisi

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Ali Nusret Bey, edebiyat, tarih ve bilimin muhtelif konularında kitap ve makaleler kaleme almıştır.⁵ Özellikle *Maarif* ve *Tercüman-ı Hakikat* dergilerinde yayımladığı bilim ve popüler bilim metinleri ile tercümeleri onun edebiyat sahası dışındaki çalışmalarına iyi birer örnektir. Şimdi den belirtmek gerekir ki Ali Nusret'in bu yönü tamamıyla göz ardı edilmiştir ve bu sahadaki çalışmalarını araştırmacıları beklemektedir. Biz sadece bir makalesini başlangıç olarak burada ele aldık.

4 Makalelerin tamamına İSAM makaleler veri tabanından ulaşılabilir. <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleosm/findrecords.php>

5 Ali Nusret bibliyografyası için bkz., (Vahapoğlu, 2009, s. 198)

“Haftalık Ceride-i Fenniyye ve Edebiyye” alt-başlığı ile yayımlanan *Maarif* Dergisi, dönemin saygın popüler bilim dergileri arasında bulunmaktadır. Mesul müdürü Kasbar olan derginin ilk sayısı 20 Ağustos 1307 (Rumî) (1 Eylül 1891 Miladî) tarihinde yayımlanmıştır. Son sayısı 10 Eylül 1896’dan çıkan dergide toplam 3400 sayfaya yakın bir koleksiyon oluşmuştur. II. Abdülhamid Dönemi’nin eğitim politikalarına uygun olarak keşifler, icatlar ve sergiler gibi teknik konularla beraber ekonomi, spor, psikoloji ve eğitim gibi hususları içeren çalışmalara yer verilmiştir. Kasbar Efendi’nin 1894’teki ölümünden sonra İbnürrıfat Sâmih (Sâmih Rıfat) ve İsmâil Safâ derginin yönetimine getirilmiştir. Bundan sonra da dergide ağırlıklı olarak edebiyat meseleleri işlenmeye başlanmıştır. Böylece yaklaşık iki sene daha yayın hayatına devam eden *Maarif* Türk edebiyat ve bilim tarihinde önemli bir iz bırakmıştır (Okay, t.y.). Ali Nusret Bey de bu dergide iki yıl boyunca pek çok konuda yazılar yazmış çeviriler yapmıştır. Bunlar genellikle popüler-bilim yazın türündeki kısa makalelerdir.

Bu makalelerden birisi de, *Maarif* Dergisi’nin 11 Haziran 1308 tarihli 50. sayısında yayımlanan “İlm-i Hikmetin Menşe’leri” (Fiziğin Kökenleri) başlığını taşımaktadır.

Çalışma fizik tarihi ile ilgili olmakla birlikte Ali Nusret Bey’in makalesinin fizik konularının dışına taşıdığı ve esasen genel bir bilim tarihi havasında olduğu gözlenmektedir. Ali Nusret Bey, kaynak bildirmemiştir; ancak özel isimlerin yazılışından anlaşılmaktadır ki makale yazılırken Fransızca bir kaynaktan veya kaynaklardan istifade edilmiştir. Dili ağırdadır; Farsça ve Arapça kelimelerle ve terkiplerle ağırlaştırılmış olan bu lisan, Ali Nusret Bey’in daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasına mani olmuş olmalıdır.

5. Fiziğin Kökenleri:

Felsefe nerede başladı? Bilim modern dönemin ürünü müdür yoksa ilk insanla beraber bu faaliyetler başlamış mıdır? Felsefe ve bilimin henüz kesin sınırlarla birbirlerinden ayrılmadığı antik dönemler için bu sorular iç içe geçmektedir. Ali Nusret aşağıda metnini vereceğimiz çalışmada fiziğin, daha geniş anlamıyla da doğa felsefesinin başlangıcını Yunan düşüncesine dayandırır.

Ali Nusret Bey, ilm-i hikmetin yani fiziğin matematik ve kökeni itibarıyla felsefeye çok yakın olduğundan bu ikisini ayırmanın çok zor olduğunu, birini bilmek için diğerini de bilmenin zorunlu olduğunu ifade eder. Doğa üzerine ilk kuramsal bilgilerin Yunanlar tarafından ortaya konulduğunu belirterek, onların da bu tarz bilgileri Mısırlılardan, Keldanilerden ya da Hintlilerden almış olabileceklerini ancak buna dair kesin kanıt olmadığını iddia eder.

Gözlem fikrinin insanların yaratılışı gereği insanın tarihinden ayrılamadığını, vahşi kavimlerin bile fizik ve mekaniğin bilgisine yaratılış gereği sahip olduklarını söyler. Dolayısıyla gözlemin insanın kendisi kadar eski bir fenomen olduğunu düşünür.

Milattan önce yedinci yüzyıldan başlayıp İskenderiye Kütüphanesi'nin yıkıldığı tarih olan 644'e kadar süren dönemi Antik Yunan Devri olarak inceler ve bu dönemi de bazı alt firkalara ayırır. Çalışmada öncelikle bu dönemde gerçekleşen bilimsel faaliyetleri ele alır.

İlk filozofların özellikle doğa bilimlerinde uzmanlaştıklarını ve evrenin oluşumunu kendilerine problem edindikleri tespitini yapar. Bunun için de özellikle muhayyile güçlerine başvurduklarını söyler. Anaximandros ve Philolaos gibi düşünürlerin dünyanın şekline dair görüşlerini verir.

Daha sonra, cisimlerin meydana geldiği özleri sorgulayan filozofları anlatmaya geçer. Thales'in her şeyi sudan, Anaximenes'in havadan, Herakleitos'un ateşten ve nihayet Empedokles'in dört öğeden türettiğini Anaxagoras'ın da buna esiri ilave ettiğini ifade eder. Ayrıca Leukippos ve Demokritos'un da atomculuk şubesini oluşturduklarını söyler. Buna karşın Platon ve Aristoteles'in atomcuların görüşlerine karşı çıktığını söyleyen Ali Nusret daha sonra Aristoteles'in görüşlerini vermeye başlar.

Aristoteles'in düşüncelerinin bilimsel ilerlemeye engel olsa da Orta Çağ'ın tamamında hâkim görüş olduğu söyler. Gassendi ve Newton sayesinde Aristoteles'in bu görüşlerinden sıyrılmanın mümkün olduğunu ifade eder. Ali Nusret, Orta Çağ'a hâkim olan Aristoteles'in evren tasavvuru üç maddede şu şekilde verir:

- 1- Boşluğun olmayışı hakkında kanıtlar,
- 2- Yer Küre'nin Âlem'in merkezinde hareketsiz gibi düşünülmesine nazaran yıldızların hareketli olduğu görüşü,
- 3- Yıldızların, esirden yani beşinci maddeden oluşması itibarıyla dört unsur ile tamamlanan Ay-altı Âlem.

Orta Çağ düşüncesinin bu üç maddede özetlenebilen evren tasavvuru üzerine şekillendiğini ifade eder.

Her ne kadar Ali Nusret Bey, Aristotelesçiliği bilimin ilerlemesinde bir engel olarak ifade etse de İskenderiye Okulu'nun önemli isimleri Aristarkhos ve Archimedes'in onun öğrencileri olduğunu ve İskenderiye Okulu'nun başarılarını da ifade etmekten geri durmaz.

İskenderiye Okulu ve Yunan düşüncesinin zayıflaması ile birlikte Müslüman Dünyası'nın yükselmesi bilim ve düşünce tarihinde yeni bir sayfa açılmasına neden olduğunu düşünür. Ondan hemen sonra ise Rönesans Avrupası'nda pusula, top ve barut gibi teknolojik gelişmelerin ortaya çıktığını söyler.

Çalışmanın son kısmı ise Kopernik, Newton ve Torricelli gibi modern bilimin kurucu figürlerine ve onların başarılarına ayrılır.

Bu haliyle, denilebilir ki, bilim tarihindeki geleneksel dönemlendirme korunmuş ve onların genel özellikleri verilmiştir. Bilimde gerçekleşen devirler popüler bir tarzda okura ulaştırılmak istenmiştir.

Metnin Latin harflerine çevrilmiş kısmı ekte okurun ilgisine sunulmuştur.

6. Sonuç

Edebiyatçı kimliğinin yanı sıra popüler bilim konularında da kalem oynatmış olan Ali Nusret Bey, özellikle *Maarif* dergisinde kaleme aldığı popüler bilim metinleri ile dikkati çekmektedir. Bu çalışmada ele aldığımız “İlm-i Hikmetin Menşei” yani “Fiziğin Kaynakları” da bu dergide yayımlanan onlarca makalesinden birisidir.

Ali Nusret Bey burada kısaca fizik tarihinin geçirdiği aşamaları ve önemli olaylarını ele almıştır. Aristotelesçiliği bilimin gelişmesine bir engel olarak tanımlamıştır. Klasik dönemlendirmeye uygun olarak bilim tarihini Antik Yunan, Orta Çağ Hıristiyan ve İslam Dünyaları, Rönesans ve Modern bilim dönemleri biçiminde ele almıştır.

Tabiidir ki bu çalışmayı bilimsel bir metin olarak ele almadık. Bu bakımdan özgün bir tarafı bulunmamaktadır. Ancak popüler bilim yazıcılığımızın tarihi açısından Ali Nusret Bey hem üslubu hem de ele aldığı konular bakımından daha fazla ilgiyi hak etmektedir. Bu unutulmuş popüler bilim yazarımızın yukarıda bir kısmını zikrettiğiniz diğer çalışmalarını da ele almak bilim tarihi çalışmalarımız için kıymetli katkılar sunacaktır kanaatini taşıyoruz.

Kaynakça

- Akın, A. (2014). *Münif Paşa ve Türk Tarihindeki Yeri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Ali Nusret. (1308). İlm-i Hikmetin Menşe'leri. *Maarif*, 2(50), 337-380.
- Holmes, R. (2014). In retrospect: On the Connexion of the Physical Sciences. *Nature*, 514(7523), 432-433. <https://doi.org/10.1038/514432a>
- Küçük, S. (2013). Türkiye'de Bilimin Popülerleşmesi Sürecinde Süreli Yayıncılığın Rolü: “Fen Âlemi” Örneği (1925-1926). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (17), 187-218.

- Okay, O. M. (t.y.). Maârif. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (2003. bs). Geliş tarihi gönderen <https://islamansiklopedisi.org.tr/maarif--dergi>
- Ross, S. (1962). Scientist: The story of a word. *Annals of Science*, 18(2), 65-85. <https://doi.org/10.1080/00033796200202722>
- Şahin-Hassan, M. (2021). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bilim Yazarlığına Öncülük Eden Bir Aydın: Abdülfeyyaz Tevfik Yergök. İçinde L. Zor (Ed.), *İletişim ve Sanat İncelemeleri* (ss. 75-93). Ankara: İKSAD.
- Top, B. (2010). *Ali Nusret'in Dil, Tarih ve Eğitimle İlgili Görüşleri (Metin)* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Vahapoğlu, B. (2009). *Ali Nusret Hayatı, Sanatı, Eserleri* (Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Vahapoğlu, B. (2010). Türk Edebiyatı Tarihinin Kıyıda Kalmış Bir İsmi: Ali Nusret. *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, (4), 141-164.

Ek: İlm-i Hikmetin Menşe'leri (Metin)

Ulûmun menşe'leri taharri olunduğu vakit onları yekdiğerinden tefrik etmek gayr-ı mümkündür: Bilhassa ilm-i hikmet meselâ ulûm-ı riyâziyyeye ve menşe'i itibariyle felsefeye o kadar yakından temas eder ki birini bilmek için her ikisini de öğrenmek zaruri olur.

Tabiat üzerine ilk müşâhedât-ı nazariyye Felâsife-i Yûnânîyye'ye matuftur. Bu müşâhedâtı nereden istihsâl ettiler? Mısırlılardan, Keldânîlerden ki onlar da belki Hindlilerden iktibâs etmişler idi. Bu haber mümkün olmakla beraber mevsuk değildir.

Fıkr-i tarassud cibilliyet-i beşerîyyeye gayr-ı mufârik bir surette merbuttur; medeniyet-dîde olmayan akvâm-ı vahşîyye bile ilm-i hikmet ile fenn-i mihânîkin tatbikât-ı evveliyesi fikrine tab'an mâliktirler.

Kadîm Yûnânîler'in Asya akvâmına karşı rekâbeten iltizâm ettikleri tedkikât-ı ilmiyyenin efkâr-ı serbestâne ile memzûcen mücib-i terekkiyât-ı mahsûsa olacağı âşikârdır. Binâ'en-aleyh 'allâm-ı hikemiyyenin Milâddan Evvel yedinci asırdan Milâddan Sonra 644 senesine kadar, yani İskenderiye Kütübhânesi'nin zabt ve tahribi tarihine kadar olan devr-i evvel-i ittisâ'ını Yûnânîler'e isnad edeceğiz. İşte bizim için tarih-i kadîmin devr-i fennîsini teşkil eden bu on üç asırlık devirdir. Biz bu devirde bir takım fırkalar tesis edeceğiz.

İlk filozoflar bilhassa ilm-i hikmette peydâ-yı ihtisas ettiler. Teşekkül-i Âlem onların yegâne endişeleri oldu. Bu endişelerinin izâlesi ile matlublarına zaferyâb olmak için öyle mülâhazâta sevk-i zihin ettiler ki teferrüsât-ı rasadiyyelerinden ziyade kuvve-i muhayyilelerine şeref-bahş olur. Meselâ Anaximandros⁶ (Milâddan Evvel 610-547) nazarında küre-i Arz müstevîdir, Şems ile ecrâm-ı Âlem'i muhît olan küre-i nârın hararet ve ziyasının mürûruna tavassut için semâyı teşkil eden kubbede meskûb pencerelerdir. Ma'mâfih Sokrates'in mu'âsırı olup Pythagoras'ın felsefe-perverânından olan Philolaos küre-i Arz'ın müdevver olduğunu bildiriyor.

Bundan sonra ecsâmın, 'anâsır-ı teşekküliyyesine müteallik nazariye gelir: "Thales her şeyi sudan, Anaximenes havadan, Herakleitos ateşten iştikâk ettiriyor, nihayet Empedokles Anâsır-ı Erba'a Faraziyesi'ni kabul ediyor, Anaxagoras dahi ona esiri ilave eyliyor. Aynı zamanda ecsâmın eşkâl ve havass-ı muhtelifeyi hâvî ve nâ-kâbil-i taksîm zerrâtın müteşekkil bulunduğunu kabul eden Leukippos ve Demokritos (Milâddan Evvel 480-407) şu'be-i zerrâtiyyesi i'tilâ ediyordu. Ruh nokta-i nazarından müsâvî olan bu şu'benin efkârı Eflâtun (Milâddan Evvel 423-

6 Bütün isimler, bugünkü kullanılışlarıyla verilmiştir.

347) ve Aristoteles (Milâddan Evvel 384-322) şu'be-i metafizikiyyesi tarafından katıyen kabul olunmadı. Efkâr-ı mezbûre bilakis Epikuros (Milâddan Evvel 341-270)⁷ şu'besi ve muahharan üstadının ekseriya muğlak olan nazariyatını nezâhet-i şiriyye ile tezyine muvaffak olan Lucretius tarafından kabul olundu.”

Aristoteles'in mülâhazâtı terakkiyât-ı ilmiyyeye büyük bir mâni olmağla beraber bütün Kurûn-ı Vustâda mevkî-i revâc ve galibiyette bulundu. Collège de France'da muallim olan Gassendi (1592-1655) ile heyet-şinâs-ı şehir Newton mülâhazât-ı mezkûreyi pâmâl-ı istihkâr ederek usûl-i tecrübiyyeye atf-ı nazar-ı hikmet ettiler ki ancak bu usûl kavânin-i tabi'yyenin istimrârı, yani 'alâ'im-i kâ'inâtı tefsire kâfi olan istimrâr hakkında Lucretius'un tefekkür ettiği kanaat-i akliyyeyi bize verebilir.

İşte ruh ile cismin iftirâk-ı tâmmı tarihen bu Eflâton şu'besinden bed' eder. Ma'mâ-fih tefekkür ve mülâhazayı ulûm-ı insâniyyenin esası gibi telakki ederek Eflâton, muahharan Descartes (1596-1650) gibi birçok riyâziyatı mütâlaa-i tabi'ata tercih ederek mütâlaa-i mezkûreyi derece-i sâniyyeye atıyordu.

Milâddan mukaddem dördüncü asrın bidayetine kadar bi'l-cümle ulûmu aynı bir müsemma altında, yani felsefe namı tahtında karıştı(rd)lar. O zaman Eflâton'un bir şâkirdi olan Aristoteles hocasından külliyyen ayrıldı. Mütâla'a-i ulûmda münferiden netâyic-i hasene verebilen usûl-i kıyâsiyye ahkâmını tevsî' etti; fakat rasadât ve tecârib bazı 'alâ'im-i tabi'yyeyi izah etmesine kâfi gelmediğinden bu suretle fikrinde hâsıl olan boşluğu bir takım faraziyyât ile doldurmağa terk-i zihin etti.

Usûl-i mevzu'asının bizi işgal eden nokta-i nazardan en mühim maddeler âtîdekilerdir:

1. Halâtın⁸ gayr-ı mevcudiyeti hakkında te'kid
2. Küre-i Arz'ın merkez-i Âlem'de gayr-ı müteharrik gibi telakki edilmesine nazaran kevâkibin nazariye-i hareketi
3. Kevâkib, esirden yahud madde-i hâmiseden teşekkül etmek itibariyle 'Anâsır-ı Erba'a ile nâ-tamam ve tahte'l-Kamerî olan teşekkül-i Âlem.

Bütün Kurûn-ı Vustâda ve hatta Pascal (1623-1662) zamanına kadar Aristoteles Nazariyesi'nin mazhar olduğu itibar müsellem, hemân nâ-kâbil-i güzâr bir mâni' oldu. Nazariye-i mezkûre Büyük Albertus (1193-1280) ile şâkirdi Thomas Aquinas (1227-1274) tarafından himaye edildiği halde dahi mütâlaa-i tabiata meczûb olanların zevkine gitmiyordu. Roger Bacon 1644 tarihinde diyordu ki:

7 Buraya da yanlışlıkla Aristoteles'in doğum ve ölüm tarihleri yazılmış.

8 Boşlukların.

“Eğer muktedir olsa idim Aristoteles’in bütün kitaplarını yaktırırdım. Zira onların mütâlaası zamanın telefinden, hatanın tekessüründen başka bir şeyi mucib olmaz.”

Pierre Ramos (1514-1572) dahi Aristoteles’in bütün ifâdâtını mahz-ı hakikat gibi telakki edenlere daha sert cevap vererek “Aristoteles’in öğrettiği her şey hatadır” diyordu.

Ma‘-mâ-fih iftirâk-ı ulûmun bu terakkî-yi azîmi ve her birine mahsus usûl-i muhâkeme kavâ‘id-i umûmiyyesinin teessüsü Yunan filozofunun eser-i gayretidir. İskenderiye Mektebi heyet-şinâsânı, riyâziyyûnu, hikemiyyûnu ile onların mensûbîni, Aristarkhos, Arkhimedes (Milâddan Evvel 287-212) doğrudan doğruya Aristoteles’in şâkirdleridir.

Batlamyus tarafdarânı İskenderiye ve Serapeum Müze ve Kütübhanesi’ni (440 000 cild) tesis ederek riyâziyyûnu, hikemiyyûnu, kimyagerânı, etibbâyı, tarih-şinâsânı, coğrafiyyûnu, sarfiyyûnu, felâsifeyi kendilerine celb ettiler. Tarih-i kadimin bize nakl ettiği bi’l-cümle malumât-ı fenniye İskenderiye Mektebi’nden neşet eder. Mekteb-i mezkûru teşkil eden ulemâ ise emsâli arasında bi’l-vücûh şöhret-yâb oldular: Eukleides, Eratosthenes, Pergeli Apollonios, Pappos.

Yine bunlar arasında Hipparkhos ile Batlamyus ilm-i heyeti on altıncı asırda bulduğumuz dereceye ref ettiler. Aristarkhos (Milâddan Mukaddem 270) küre-i Arz’ın hareket-i muzâ‘afesi ile Şems’in istikrarını tedris ediyordu. Tedrisâtı ahkâm-ı mezâhib-i Hristiyanıyyeye muhalif olmağla itham olundu. On sekiz asır sonra Giordano Bruno ile Galilei tarafından tekrar dermiyân olunan bu nazariye, birincisini ihrak bi’n-nâr kürsüsüne, ikincisini Engizisyon zindanlarına götürüyordu. Batlamyus Mesleği ancak salâhiyet-i diniyye esası ile usûl-i tecrübiyye arasında vuku‘a gelen gayet şiddetli muharebeden sonra pezîrâ-yı zevâl oldu.

Mâlikâne-i ilm-i hikmette Heron (Milâddan Evvel 120) ilk defa olarak tazyik-i havayı kuvve-i muharrike ve işin vâsıtâ-i nakliyyesi gibi istimal ediyor(du). Ma‘e’t-teessüf bazı taassubât fikr-i beşerin tecelliyât-ı bâhiresine mani oldu. 416 senesi Mart’ında Hypatia ismindeki meşhur kadın bir hayli seneler tedrisât ile meşgul olduktan ve İskenderiye şehrinin câmi‘ olduğu bütün eşhâs-ı mümtâzeyi rahle-i tedrisine celb ettikten sonra vâki‘ olan bir kargaşalık esnasında mağdûre-i silâh-ı ‘avâm oldu.

390 tarihinde Patrik İskenderiyeli Theophilus, İmparator Theodosius’tan kütüb- ta‘rîzâtın imhası ile kütübhanenin ıslahı emrin aldı! Altıncı asırda Justinianus, İskenderiye ve Atina mekâtib-i felsefiyyesini resmen kapatıyordu.

Mücâhidîn-i Arab’ın aktâr-ı Şark ve Garb’a ve ... resân olan hareket-i askeriyeye-i muzafferânesi sükûnet-pezîr olduğu zaman biri Şark’tan, diğeri

İspanya'dan pertev-sâz olmak üzere yeniden iki mihr irfân-ı cihanın gözünü ka-
maştırdı.

Şark'ta Medeniyet-i Arab, Sâsâniler Devri'nde rütbe-i aksâ-yı kemâlete irtikâ eden Medeniyet-i Fars'a teverrüs etmiş idi. Ulûm-ı felsefiyye bidâyeten Yûnânilerde tecelli ederek oradan Acemistan'a geçmiş ve bu suretle o zamanlar Acemistan'da tavattun eden dehât-ı Arab cihan-ı hikmet ve irfanın en büyük fa-
tihleri olmuşlardır.

Ulûm-ı rasadiyye, kimya, tababet, hey'et ve daha bir hayli ulûm-ı tabî'yye ve hikemiyye, eyâdi-yi muktedire-i Arab'da terakkiyât-ı cesîme ve hakikiyyeye mazhar oldu. Muhayerü'l-'ukûl olan bu terakkiyât ister Arablar'ın serâ'ir-i tabî'atın keşfi hususundaki ibtilâ-yı hakâik-perestânelerinden, isterse âlât u esbâb-ı tefahhusâtta vuku'a gelen ıslahât u ikmâlâtın neş'et etsin, herhalde Arablar Hindistan ve Çin ile olan münasebetleri sayesinde Hindliler'in erkâmı ile hesâb-ı a'şârîyi neşr ettiler. Şu kadarcık bir ıslah bile ulûm-ı riyâziyyede terakkiyât-ı hâriku'l-'âdeyi mûcib oldu. Nihayet Sevilla Dârü'l-Fünûn'unda muallim bulunan Geber⁹ Mısır'ın kimya-yı bâtil hakkındaki malumatı ile sair ulûm-ı hikemiyyesini bize nakl ederek ilk defa olmak üzere bir kimya risalesi yâdigâr etti (702-765).

Fî'l-asl ilm-i hikmete gelince: Bu ilmin bilhassa rasadât-ı basariyyeye taaluk eden kısmında terakkiyât-ı serî'a vücuda geldi. Nihayet on ikinci asırda İtalya daima İspanya Arablari ile münasebâtta bulunan Venedik ve Cenova meşâhiri sayesinde kendi toprağında da teceddüdât-ı ilmiyenin semerât-ı nâfi'asını görmeğe başladı. Ma'mâfih yukarıda Aristoteles'ten bahs ederken arz ettiğimiz esbâbdan dolayı on altıncı asra kadar ulûm-ı tecrübiyenin terakkisine hâdim pek az âlim bulunur: Büyük Albertus, Roger Bacon, Nicolaus Cusanus, Leonardo da Vinci bize ahkâm-ı hakîkiyeden ziyade bazı mütâlaat-ı cedîde yâdigâr ettiler. Hakikatin tahassüsât-ı evveliyyesi olan bu mütâlaat dahi Aristoteles 'inde kıymetdâr olan faraziyât ve te'kidât galebeliği içinde gürültüye gitti.

Hiref u sanâyi' resîde-i mastabe-i kemâlât oluyor. İşte teceddüd o zaman remâd¹⁰ altında kalan bir şerâre-i ateş-nisâr¹¹ gibi yavaş yavaş zuhur ediyor. Bilhassa üç ihtirâ birden teceddüde büyük bir vasıta-i tecelli oldu; bu ihtirâ'at insaniyete hizmet etmiş olsa dahi muzlim kaldı. Meselâ pusulanın, top barutunun, kulağa takılan gözlüklerin mucidleri bizim için hâlâ meçhûlât-ı esâtiriyye kabilindendir.

9 Burada Câbir ibn Hayyân ile Câbir ibn Eflâh karıştırılmış görünüyör.

10 Kül.

11 Ateş saçan.

Top barutu sayesinde barbar tehâcümâtına imkan kalmıyordu; pusula, Kris-tof Kolomb ile rukabâsının¹² ebhâr-ı ba'idede taharrî-yi meçhul için tayin-i cihât etmesine âlet oluyordu. Dürbünlerin ihtirâ'ı dahi ulûm-ı rasadiyyeye büyük bir hatve-i terakki attırıyordu. El-hâsıl bu terakkiyatı zabt etmek, onları bize nakl ederek istifâdâtımızı temin, tevsî' ve malumât-ı cedide-i fenniyyeyi şâhika-i kemâle i'lâ¹³ etmek için matbaacılık hikmet-nümâ-yı tevellüd oluyordu.

Paracelsus (1493-1521), Cardano (1501-1576), Telesio (1508-1588) tefahhusât-ı fenniyye yerine yanlış bir surette kâ'im olan kavâ'id-i gayr-ı makuleye karşı ilan-ı cidâl edenlerin taburuna iltihâk ettiler. Ma'mâ-fih ne ihtirâ' için muk-tezi olan fetanete, menâbi'-i kâfiyye mâlik olmadıklarından müşârûn ileyhim yeni bir kâşâne-i hikmet tesis edemeyerek sıhhat-i kâmile ile buldukları nazariyattan ameliyâta intikal etmek isteyince kendileri de girîve¹⁴-i sehv u hataya pûyân¹⁵ oldular. Fakat muhterî'in¹⁶-i sâ'ire kavâ'id ve ahkâm ile iştigâl etmeksizin her gün yeni bir alet icad ederek o zamana kadar kabul olunan efkârın butlânını bi'-tecrûbe isbât ettiler.

Dâhî-i şehîr Kopernik dahi meslek-i cedîd-i 'avâlimden bâhis olan eser-i meşhurunun müsveddâtını otuz sene kadar saklayarak nihayet eser-i mezkûrun ilk provalarını firâş-ı ihtizârda¹⁷ iken ele geçirebildi. Netîce-i fecî'a-ı ömrü yukarıda beyan edilen Giordano Bruno dahi,

“Bizim bildiğimizden başka seyyârât olmadığına inanmak küçük bir pence-reden bakarken havada bu pencereden görülebilenlerden başka kuş olmadığını iddia etmeye benzer.”

diyordu. Kopernik küre-i Arz ile seyyârâtın Şems merkez olmak itibariyle olan hareketlerini te'bid¹⁸ ediyordu; Tycho Brahe (1546-1601) ile Kepler (1571-1630) dahi Cenâb-ı Vâcibü'l-Vücûd'un kudret-i celîle-i samedâniyyesi ile seyyârâtın harekâtında câri olan kavânîn-i celîleyi keşfe çalışıyorlardı.

Kopernik mesleğinin ehemmiyetini pîş-i nazar-ı dikkate alan Galilei (1642-1727) dahi meslek-i mezbûru cesurâne müdafaa etti. Cehalet ve taassub ile rencide, yetişmiş yaşında olan bu hakîm-i marizin küre-i Arz'ın hareketi hakkındaki sözünü geri alarak kürsî-yi ihtirak önünden kaçmak hususundaki sanatı bi'l-vücûh şâyân-ı agmâzdır¹⁹.

12 Rakiplerinin.

13 Yükseltme.

14 Çıkmaz yol.

15 Dalmış.

16 Mucitler.

17 Can çekiştiği yatakta.

18 Ebedileştirme.

19 İşaret etmeye değer.

Müşârun ileyten sonra keşfiyât serî'an yekdiğerini takib etti: Huygens (1629-1695), Newton (1643-1727)²⁰, Leibniz (1646-1716) mebhasül-harekâtın kavâ'id-i mazbutasını tevsi' ederek ecsâmın havâss-ı umumiyyesini mütâlaa hususunda tezelzûlden masun bir esas vaz' ettiler; mebhas-ı mezkûru ilm-i hendese dairesi dâhiline geçirdiler.

Torricelli borusu dâhilinde halânın²¹ mevcudiyetine dâir muhtaç-ı izah kalmış olan mesele hakkında Aristoteles hikmetine karşı son muharebe dahi Pascal (1623-1662) tarafından deruhte olundu.

Aynı tarihte termometre, barometre, muhalliyetül-hava aleti²², makine-i elektirikkiye ihtirâ' olundu; bu suretle ilm-i hikmet-i cedide teşekkül ederek bu güne kadar serî'an vüs'at-pezîr oldu.

Bugün bi'l-cümle ulûm, hatta ulûm-ı riyâziyye dahi usûl-i tecrübiyye ile mevzu'dur. Bu vecihle tabiatın bir hayli serâ'iri onlara meçhul kalırsa da ancak malumât-ı mevcûdeden neşet eden bazı istidlâlât ile derece-i sâniyyedeki serâ'ire muttalî' oldukları gibi faraziyât ve kıyâsât ile dahi derece-i ulûdaki serâ'iri keşf ederler. Ma'-mâ-fih servet-i mamure-i tabiat huzurunda benî beşerin daima itiraf-ı acz ve noksan mecburiyetinde bulunduğu derkârdır.

20 Newton'un doğum ve ölüm tarihleri yanlış verilmiştir; biz, düzelttik.

21 Boşluğun.

22 Hava boşaltma aleti, tulumba.